

DOI: <https://doi.org/10.15407/np.63.204>

УДК 930.253:82-6:929

Андрій Шаповал,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ, 01001, Україна

e-mail: shai196@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1188-5142>

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА МИКОЛИ ХОЛОДНОГО: СЮЖЕТИ ЛИСТІВ ВОЄННОЇ ДОБИ ТА ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ (1941–1953)

У праці зроблено спробу аналізу епістолярної спадщини останніх років життя видатного українського ботаніка, академіка НАН України М. Холодного, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського й Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Методологія праці базується на застосуванні джерелознавчого, архівознавчого, хронологічного, порівняльного, біографічного та просопографічного методів дослідження.

Наукова новизна праці полягає в тому, що вперше комплексно досліджено епістолярну спадщину М. Холодного воєнної доби та останніх років життя вченого (1941–1953), окреслено коло адресатів і кореспондентів науковця, визначено основні теми та сюжетні лінії його листування. Вивчення епістолярної спадщини М. Холодного дає змогу розширити знання про трагічні сторінки життя вченого, його діяльність і наукову творчість, комплекс світоглядних ідей, діапазон мислення та громадянську позицію.

Ключові слова: М. Холодний, епістолярна спадщина, Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Національна академія наук України, ботаніка.

Актуальність дослідження. Життєвий шлях, діяльність і науковий доробок видатного українського природознавця, ботаніка, мікробіолога, історика науки та філософа, академіка НАН України М. Холодного (1882–1953), 140-літній ювілей якого відзначено нещодавно, викликали і викликають жвавий інтерес у дослідників наукової біографії вченого. Його наукові праці з питань фізіології, анатомії й екології рослин, філософських

проблем природознавства, мікробіології та ґрунтознавства, що високо оцінені світовим науковим співтовариством, не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Архівна спадщина М. Холодного зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), де сформовано особовий фонд ученого, що містить його наукові праці, документи біографічного характеру та про вченого, документи, зібрані науковцем, фотодокументи й листування фондоутворювача [3].

Вагому частину особового архівного фонду М. Холодного становить саме листування вченого, що досі не стало предметом спеціального дослідження, тоді як комплексне вивчення епістолярної спадщини науковця дало б змогу значно розширити знання про його біографію і творчий доробок, заповнити лакуни з діяльності академіка в найтрагічніші роки його життя, а також реконструювати окремі малодосліджені сторінки з історії української науки доби Другої світової війни та повоєнного часу.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед доволі широкої літератури, присвяченої життєвому і творчому шляху М. Холодного та висвітленню його здобутків [14, 15, 21], є лише декілька розвідок і публікацій, що стосуються епістолярної спадщини вченого.

До столітнього ювілею М. Холодного побачили світ «Вибрані праці» вченого, де поряд з уперше надрукованими розвідками науковця було опубліковано його автобіографічну працю «Спогади і думки натураліста» [22], яка значною мірою стала підсумком листування природознавця з такими вченими, як О. Богомолець, В. Вернадський, С. Виноградський, Б. Лічков, О. Любищев та ін. Епістолярна спадщина М. Холодного мала скласти другий том ювілейного видання, який видати не вдалося [17, 18].

М. Холодний був одним з найвидатніших науковців Інституту ботаніки НАН України (далі – ІБ), який нині носить ім'я вченого. З нагоди 75-річчя академічної установи та з наміром повного і всебічного висвітлення її історії «Український ботанічний журнал» частково надрукував листування М. Холодного з О. Любищевим. Публікації передувала вступна розвідка, підготовлена К. Ситником [20].

Ще одна й на сьогодні остання публікація частини епістолярної спадщини М. Холодного відбулася в рамках видання листування В. Вернадського з українськими вченими, що була здійснена та супроводжена докладними коментарями, підготовленими співробітниками ІА НБУВ [4].

Мета статті – проаналізувати епістолярну спадщину М. Холодного доби Другої світової війни та останніх років життя вченого (1941–1953),

визначити основні теми й сюжетні лінії його листування в окреслений період.

Виклад основного матеріалу. М. Холодний активно листувався як з вітчизняними, так і з іноземними вченими. Зазвичай листування носило, як констатував він у своїх спогадах, «характер тривалого обміну думками чи навіть полеміки». У підсумку таке листування «дуже допомагало роботі, підвищуючи її якість і сприяючи ширшому та різнобічному підходу до кожної досліджуваної проблеми» [22, с. 102]. На жаль, з листування, яке вів М. Холодний у 1920-ті – 1930-ті роки, збереглася лише незначна частина, адже майже весь науковий архів ученого, що залишався в Києві під час його евакуації в роки Другої світової війни, втрачено, у тому числі й зібране ним листування з колегами [22, с. 120].

Але до нас дійшло листування М. Холодного доби Другої світової війни та післявоєнного часу, тобто останніх років життя вченого. Серед адресатів і кореспондентів М. Холодного цього періоду:

– П. Баранов, ботанік, фахівець у галузі морфології (ембріології), анатомії та біології рослин, дослідник дикоростучої й культурної рослинності, історик культури, член-кореспондент АН СРСР. Зберігся лист М. Холодного до П. Баранова від 5 квітня 1949 р. [9];

– О. Богомолец, основоположник української школи патологічної фізіології, ендокринології та геронтології, президент НАН України у 1930–1946 рр. Лист М. Холодного до О. Богомольця від 23 вересня 1941 р. виявлено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) [23];

– В. Вернадський, учений-енциклопедист, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології, вчення про біосферу, ноосферу, космізм, перший президент НАН України. Збереглося 19 кореспонденцій М. Холодного до В. Вернадського за 1925–1944 рр., у тому числі 6 листів за 3 серпня 1943 р. – 30 вересня 1944 р., а також 7 листів В. Вернадського до М. Холодного за 24–26 квітня 1943 р. – 14 жовтня 1944 р. Чотири листи В. Вернадського до М. Холодного – в ІА НБУВ [6], інше листування вчених зберігається в Архіві РАН;

– М. Любинський, в. о. завідувача відділу фізіології рослин ІБ, згодом завідувач цього відділу, доктор біологічних наук. Зберігся лист М. Холодного до М. Любинського від 4 січня 1949 р. [12];

– О. Любищев, видатний ентомолог, автор праць із застосування математичних методів у біології, з біологічної систематики, теорії еволюції та філософії, доктор сільськогосподарських наук. В ІА НБУВ зберігаються 34 листи М. Холодного до О. Любищева, крайні дати

яких 1 лютого 1942 р. – 29 грудня 1952 р. [8], та 22 листи О. Любищева до М. Холодного за 23 листопада 1944 р. – 11 січня 1953 р. [7];

– М. Максимов, ботанік, директор Інституту фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР, академік АН СРСР. Збереглося шість листів М. Максимова до М. Холодного, крайні дати яких 28 вересня 1951 р. – 2 квітня 1952 р. [10];

– Я. Ромашко, аспірант, згодом кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу фізіології рослин ІБ, співавтор книги про М. Холодного [15]. Збереглося чотири листи М. Холодного до Я. Ромашка, крайні дати яких 8 грудня 1947 р. – 21 серпня 1949 р. [11];

– М. Чайлахян, вірменський фізіолог рослин, фундатор гормональної теорії розвитку рослин, що згодом став дійсним членом вірменської і всесоюзної академії наук. Сорок один лист М. Холодного до М. Чайлахяна, крайні дати яких 5 вересня 1943 р. – 16 березня 1953 р., було передано вірменським біологом як дар НАН України під час святкування 90-річчя українського вченого. Нині епістолярні документи зберігаються в ІА НБУВ [5].

З контексту листів, які збереглися, відомо, що в означений період М. Холодний листувався ще з рядом учених, зокрема мікробіологом О. Імшенецьким, ботаніком-систематиком та істориком науки С. Ліпшицем, цитологом й ембріологом рослин Я. Модилевським, фізіологом рослин О. Оканенком, фізіологом Л. Орбелі, ґрунтознавцем і геохіміком Б. Полиновим, ботаніком та селекціонером А. Сапегіним, біологом О. Серейським, геоботаніком і лісознавцем В. Сукачовим та ін. Однак доля цього епістолярію невідома.

Не збереглося й листування М. Холодного з відомим геологом і палеонтологом, доктором геолого-мінералогічних наук Б. Лічковим. Про те, що таке листування мало місце, дізнаємося з листів М. Холодного до В. Вернадського [4, с. 513] та О. Любищева [7, арк. 70]. Варто зазначити, що протягом 1939–1941 рр. Б. Лічков перебував під арештом НКВС, але М. Холодний не полишав цікавитися його долею та науковою творчістю. У листі до В. Вернадського від 30 вересня 1944 р. він повідомив, що прочитав рукопис цікавої статті Б. Лічкова «Геологічні періоди та органічне життя», і зазначив, що гіпотеза автора праці про походження «волі життя» дуже захоплююча: «Дуже красива і переконлива побудова!» [4, с. 513]. М. Холодний подякував В. Вернадському, що з його допомогою він дізнався про адресу Б. Лічкова, з яким поновив листування. Цей обмін думками з ученим-палеонтологом для М. Холодного був цінним, адже ботанік вважав, що в деяких наукових питаннях вони з Б. Лічковим

ішли «близькими шляхами» [4, с. 513]. В. Вернадський теж підтримував багаторічні наукові та дружні стосунки з Б. Лічковим, з яким листувався протягом 1918–1944 рр. В. Вернадський високо оцінював наукові досягнення Б. Лічкова і вважав, що останній мав усі підстави бути обраним до складу української академії [4, с. 499, 531–532].

Із часів створення Української академії наук (далі – УАН) розпочалася й співпраця та дружба М. Холодного з В. Вернадським. Вони познайомилися влітку 1919 р. на Старосільській біологічній станції в урочищі Гористе, де перший президент УАН тоді працював у колі біологів. З 1 квітня 1920 р. М. Холодний став науковим співробітником УАН [1, арк. 6]. Старосільська біологічна станція була його улюбленим місцем наукової роботи, де він проводив багаторічні ботанічні дослідження, співпрацював з багатьма біологами, зокрема з О. Любищевим і М. Чайлахяном, з якими згодом тривалий час активно листувався. Після смерті В. Вернадського М. Холодний описав свої враження від спілкування з першим президентом УАН [19, с. 29]. Він також був одним з тих, хто спонукав В. Вернадського до написання спогадів про творення УАН, що засвідчує лист М. Холодного від 3 серпня 1943 р. [4, с. 508].

На початок Другої світової війни М. Холодний уже був доктором ботаніки (1926), дійсним членом української академії (1929), а з 1933 р. керував сектором фізіології ІБ і завідував кафедрою мікробіології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (далі – КДУ) [1, арк. 39].

Війна з нацистською Німеччиною застала М. Холодного за науковою роботою в Гористому. Дізнавшись про евакуацію української академії, він пішки дістався Києва, аби теж виїхати до нового місця її розташування. Про це М. Холодний докладно написав у своїх мемуарах [22, с. 111–121]. З листа вченого до президента української академії О. Богомольця від 23 вересня 1941 р., що був виявлений автором цієї статті А. Шаповалом у ЦДАВО України, можна дізнатися про подробиці евакуації, які не відображено в спогадах М. Холодного. Так, з листа знаємо, що про евакуацію української академії до Уфи, а не до Куйбишева (нині – м. Самара), учений дізнався лише наприкінці серпня й одразу написав листи академіку М. Гришку та О. Богомольцю (до цього М. Холодний неодноразово надсилав листи до Куйбишева). У відповідь О. Богомолець надіслав телеграму і, таким чином, зв'язок між М. Холодним та українською академією поновився [23, арк. 5].

Оскільки лист М. Холодного до О. Богомольця від 23 вересня 1941 р. уперше вводиться до наукового обігу, наведемо з нього уривок, який

містить відомості, що уточнюють мотиви, які вплинули на рішення вченого відмовитися від поїздки до Уфи та залишитися на Кавказі: «Я виїхав із Києва 7.VII. Дорога була дуже важка, з двома бомбардуваннями. Їхали у вугільних вагонах, без дахів. У Тихорецькій я вирішив розлучитися зі своїм ешеленом, бо дізнався, що він прямує до Акмолінська. Сім'я поїхала до Свердловська до рідних, а я до Краснодару – куди мене цього літа запрошували приїхати для консультації з питань фізіології тютюнової рослини. У ВІТІМ-і (Всесоюзний інститут тютюну і махорки. – Прим. авт.) відділом фізіології завідує мій учень Г. Євтушенко. Він дуже допоміг мені, але, на жаль, через кілька днів після мого приїзду почалися скорочення, фізіологічна тематика була сильно урізана, і я вирішив їхати далі – до Сочі та Сухумі. У Сухумі вже кілька років триває велика та успішна робота з практичного застосування фітогормонів у субтропічному рослинництві. У Сочі ведуться дуже цікаві дослідження з цитрусових і по чаю на місцевій дослідній станції НКЗ СРСР. Тут я влаштувався на деякий час як безкоштовний консультант. Днями отримав пропозицію взяти на себе аналогічні функції і в тутешньому Дендрарії, де в недалекому майбутньому мають розміститися старші курси факультету паркового будівництва Харківського інституту інженерів комерційного господарства. Ця робота теж безкоштовна, але обіцяють дати кімнату на зиму. Поки я живу на веранді з дахом, що протікає. З настанням холодів вона стане непридатною для житла. Виїжджати звідси поки що не збираюся, якщо, звичайно, не змусять “непередбачувані обставини”» [23, арк. 5–6].

Розпочався кавказький період наукової діяльності М. Холодного (1941–1953) [15, с. 82]. Для узгодження своєї роботи з Президією української академії вчений 10 березня 1942 р. надіслав листа із Сочі до Уфи, у якому наголосив, що має намір використати своє перебування на Кавказі для ознайомлення із заходами з охорони природи, науково-дослідними та лісокультурними роботами, які проводяться в кавказьких заповідниках, а також роботою дослідних сільськогосподарських станцій і біостанцій. Для досягнення означеної мети М. Холодний просив оформити йому наукове відрядження за власний рахунок на Кавказ, для роботи протягом 1942–1943 рр. у кавказьких біологічних наукових установах [1, арк. 59], на що отримав позитивне рішення [1, арк. 60].

Під час Другої світової війни М. Холодний працював у Краснодарі, Сочі, Тбілісі, Сухумі, Єревані, Кіровкакані (нині – м. Ванадзор, Вірменія). У своїх листах учений інформував колег про характер і результати наукової роботи та умови життя й праці. Так, перебуваючи з вересня 1942 р. у Єревані за запрошенням Вірменського філіалу АН СРСР,

М. Холодний у листі до О. Любищева від 3 листопада того ж року повідомляв, що влаштувався штатним консультантом з питань біології та ще займається редакторською роботою. Констатував, що умови життя у Єревані кращі, ніж в інших містах, де йому довелося побувати, ставлення до наукових співробітників гарне. Непривабливою була лише місцева природа. «На жаль, околиці зовсім похмурі: справжня напівпустеля. Я сумую без лісу», – писав учений [8, арк. 56]. Варто зазначити, що у своїх листах М. Холодний зазвичай описував природу та краєвиди місцевості, де він перебував, своє ставлення до них і почуття, які вони викликали.

Навесні 1943 р. М. Холодний виїхав до північної частини Вірменії, де працював протягом п'яти місяців до середини жовтня у відділенні Вірменського ботанічного саду на одній з дослідних станцій поблизу Кіровакана. Підсумовуючи свою роботу в цей період, М. Холодний у листі до М. Чайлахяна від 17 листопада 1943 р. зазначив, що дуже задоволений своїм перебуванням у Кіровакані, оскільки отримав цікаві результати за усіма трьома темами, над якими працював. Учений повідомляв, що для опрацювання та підготовки до друку отриманих результатів може знадобитися щонайменше три місяці [5, арк. 52].

Варто додати, що в особовому архівному фонді М. Любинського, що зберігається в ІА НБУВ, міститься звіт М. Холодного про науково-дослідну роботу в 1943 р., у якому перераховано здобутки вченого за темами, за якими він працював, зокрема й у Кіровакані:

1. Вплив гормональних речовин на морфогенез квіткових рослин.
2. Фітогенні органічні речовини атмосфери та їхня роль у живій природі.
3. Запилення у шавлії.

Тоді побачили світ три праці М. Холодного, зокрема й «Дарвінізм та еволюційна фізіологія». Було підготовлено до друку ще сім робіт вченого, у тому числі «Думки дарвініста про природу та людину» [13]. Того ж року М. Холодний розпочав роботу над своєю книгою «Серед природи та в лабораторії» та над другим виданням монографії «Фітогормони» [16, с. 90]. Про результати своїх досліджень у Кіровакані М. Холодний листами інформував В. Вернадського, наголосивши, що йому вдалося здобути нові факти, які привели до думок, що зможуть знайти застосування у фізіології людини та медицині [4, с. 507–508].

Пізніше, за рік до смерті, М. Холодний у листі до О. Любищева зізнався, що йому «дуже хотілося б ще раз пожити Робінзоном серед природи, як це було 1943 р. у Північній Вірменії. Згадую тепер про цей час як один із найщасливіших періодів свого життя. Я помітив, що в горах на висоті

1000 м над рівнем моря особливо добре працює думка і загострюється “космічне почуття”» [8, арк. 130].

Як засвідчують документи, восени 1943 р. М. Холодного наполегливо запрошували до Москви, куди переїхала українська академія. Але вчений категорично відмовився. У листах знаходимо мотиви, що спонукали його до прийняття такого рішення. «Посилено звуть до Москви, – повідомляв він М. Чайлахяну, – де мені заброньовано кімнату в одному з готелів (у зв’язку з переїздом туди АН УРСР), але я послав відмову: життя в такому великому місті мене лякає» [5, арк. 48]. Як писав М. Холодний М. Чайлахяну, він мріяв перебратися на Чорноморське узбережжя Кавказу, налагодити плідну співпрацю з кавказькими науково-дослідними установами для проведення роботи з дослідження «повітряного живлення мікроорганізмів» у медичному аспекті. Учений планував пробути на Кавказі ще кілька років з метою ближче познайомитися з місцевою природою [5, арк. 48–49, 52]. Про природу ж Кавказу він писав і В. Вернадському: «Тутешня природа така багата і дає так багато матеріалу для найрізноманітніших досліджень, що мене іноді спокушає думка – залишитися тут (не у Вірменії, а на Кавказі) назавжди» [4, с. 510]. До Сочі М. Холодному вдалося переїхати у квітні 1944 р. і, як повідомляв він В. Вернадському, налагодити там наукову роботу [4, с. 512].

Щодо проведення плідної наукової та літературної роботи для М. Холодного Сочі мало перевагу й перед звільненим Києвом «у зв’язку з не впорядкуванням київської квартири». У листі від 3 вересня 1944 р. учений інформував М. Чайлахяна, що «майно все майже розкрадено, і мине багато часу, поки вдасться придбати найнеобхідніше» [5, арк. 57]. В. Вернадському М. Холодний писав, що планує повернутися до Києва після війни, і повідомляв, що значну частину його власної бібліотеки виявлено в «Національній бібліотеці України (нині НБУВ. – Прим. авт.), у підвалі, куди, мабуть, німці, не встигли зазирнути» [4, с. 512]. Додамо, що під час окупації Києва директором бібліотеки був М. Геппелер, завдяки зусиллям якого й було збережено 3 тис. 414 книг із зібрання М. Холодного [2, с. 36].

Улітку 1945 р. М. Холодний повернувся до Києва. Ще 8 вересня 1944 р. його було затверджено на посаді завідувача відділу фізіології росту та розвитку рослин [1, арк. 65]. Спочатку плідній роботі заважала відсутність лабораторії, адже, як писав учений В. Вернадському, у Старосіллі, де він «працював усі останні роки [до війни], німці спалили лабораторну будівлю та всі службові споруди. У мене там загинуло багато цінних наукових матеріалів, так само, як і у підірваному німецькими варварами

Київському університеті» [4, с. 513]. Проте вже влітку 1946 р. експериментальний будинок у Гористому було відбудовано – М. Холодний відновив перервані війною дослідження.

У документах ідеться про діяльність М. Холодного, спрямовану на збільшення штату керованого ним відділу в ІБ та продовження досліджень з проблеми фітогормонів в умовах теплого клімату Чорноморського узбережжя [1, арк. 77]. У листі до О. Любищева від 24 вересня 1945 р. учений зазначив: «Тепер знову збираюсь на Кавказ. Президія АН УРСР дозволила мені організувати в Сочі лабораторію фізіології росту та розвитку рослин із 7 співробітниками» [8, арк. 71]. Улітку М. Холодний працював під Києвом у Старосільській біологічній станції. Найбільш продуктивними, як вважав учений, виявилися 1945–1947 рр. [22, с. 122]. З настанням холодів проводилися дослідження в Сочі. Робота на Кавказі стала можливою ще й тому, що М. Холодний відмовився від завідування кафедрою і викладацької роботи в КДУ. Однак учений відповідально займався підготовкою молодих науковців в ІБ, про що свідчать його листи до аспіранта Я. Ромашка [11, арк. 1–2 зв.].

З листа М. Холодного від 5 квітня 1949 р. до П. Баранова, який був заступником директора з наукової частини Головного ботанічного саду АН СРСР, знаємо, що українського вченого хвилювало питання переведення сочинського Дендрарію та лісових угідь у Хості та Лоо в підпорядкування академії. «Наскільки я розумію, тут (на Північному Кавказі і на Чорноморському узбережжі) безліч цікавих тем для лісівників усіх напрямів, є фахові працівники, але немає компетентного керівництва», – зазначав у листі М. Холодний [9]. Він пропонував за потреби надати групою українських учених, що працюють під його керівництвом у Сочі, допомогу й повідомляв, що цікавиться питаннями екології та фізіології вищих рослин, а також мікробіології [9].

Листування з видатними вченими М. Холодний широко використовував для обговорення положень наукових праць, над якими він працював. Його найбільше цікавили критичні зауваження колег, обговорення яких у відвертій полеміці давало можливість удосконалити дослідження. Так, М. Холодний у листі до В. Вернадського, надіславши останньому свою працю «Думки дарвініста про природу та людину», зазначив: «Я не чекаю від Вас схвальної оцінки через Ваше скептичне ставлення до будь-яких “філософствувань”, але для мене особливу цінність становили б саме будь-які критичні зауваження, і я ще раз дуже прошу Вас поділитися ними зі мною, якщо у Вас знайдеться час для цього» [4, с. 512].

У листуванні з В. Вернадським обговорювалися такі праці М. Холодного, як «Виникнення життя та первинні організми», «Атмосфера як можливе джерело вітамінів», а також питання органогенних газів, складу атмосфери, еволюції неживої матерії та живих речовин, походження життя тощо. М. Холодний надіслав В. Вернадському також свої праці «Дарвінізм та еволюційна фізіологія», «Думки дарвініста про природу та людину». З листів знаємо, що В. Вернадський з ними ознайомився, однак свого враження через смерть повідомити не встиг [4].

Важливими для М. Холодного були критичні зауваження О. Любищева, оригінальність думки якого він цінував. «Ваші зауваження свідчать, що Ви маєте розум аналітичний, схильний систематизувати, здатний до широкого охоплення різноманітних явищ», – писав М. Холодний своєму опоненту з багатьох наукових і світоглядних питань [8, арк. 59]. Також наголошував, що «мій інтерес до Ваших поглядів пояснюється саме наявністю розбіжності між нами щодо низки питань. Зіткнення думок – джерело енергії, що живить думку, не дає їй застоюватися, що спонукає до подальшого руху» [8, арк. 59].

Об'єктом обговорення розлогого листування з О. Любищевим стали, головним чином, праця М. Холодного «Думки дарвініста про природу та людину» та його ідея антропокосмізму. Жага до досліджень і наукової творчості не полишала М. Холодного до останніх років його життя. «Хоча я вже старий і наближаюся до “межі”, все ще не залишає мене надія знайти щось нове», – писав він О. Любищеву в листі від 2 квітня 1948 р. [8, арк. 100].

Варто додати, що непримиренні погляди на різні питання та гостра полеміка не завадили дружнім стосункам між ученими. «Інша причина мого інтересу до Ваших думок полягає в тому, – констатував М. Холодний, листуючись з О. Любищевим, – що “з незрозумілих для мене причин” я відчуваю до Вас дружню прихильність, щире, нічим не затьмарену симпатію. Оскільки справжніх друзів у мене майже не залишилося, то природно дорожити цим хорошим почуттям і підтримувати його, особливо на схилі днів» [8, арк. 109].

Дружні та професійні стосунки єднали М. Холодного та М. Чайлахяна, які в листах теж обговорювали працю «Думки дарвініста про природу та людину», обмінювалися інформацією про інші дослідження, підготовку та публікацію статей, участь у роботі конференцій і свої доповіді, діяльність наукових установ, у яких працювали. Учені надсилали один одному реактиви для досліджень, книги, необхідну літературу, відбитки праць і в листах повідомляли про власні враження від них. Від М. Чайла-

хяна М. Холодний дізнавався про діяльність вірменських учених, листування з якими після війни перервалося [5].

Епістолярні документи розкривають наукову діяльність, принциповість ученого, громадянську мужність і порядність науковця в роки безпідставних звинувачень та гонінь. Після серпневої сесії ВАСГНІЛ у 1948 р. наукова та науково-організаційна діяльність М. Холодного була піддана критиці. Зокрема, ученого звинувачували в тому, що дослідження, які проводилися під його керівництвом, не мали практичного значення для народного господарства країни. М. Холодного 6 жовтня 1948 р. звільнили з посади завідувача відділу ІБ [1, арк. 93], залишивши працювати старшим науковим співробітником. Відділ тимчасово очолив М. Любинський, у листі до якого від 4 січня 1949 р. М. Холодний рекомендував продовжувати та розвивати досліді О. Серейського, який загинув під час війни, з культивуванням ізольованих зав'язей [12]. Про необхідність розвинути перспективні дослідження О. Серейського з визначення ролі живлячих плід листя, сусідніх до нього, М. Холодний писав і в листах до Я. Ромашка [11, арк. 3–4], який за рекомендацією М. Холодного став науковим співробітником відділу [11, арк. 1].

З 1 січня 1950 р. було припинено діяльність і групи вчених ІБ, яка під керівництвом М. Холодного працювала в Сочі. Таке рішення М. Холодний вважав помилкою, адже, як він писав М. Чайлахяну, дані, які було отримано українськими вченими в Сочі «із лимоном та іншими цитрусовими, дуже цікаві та ставлять ряд нових питань, що вирішувати можна лише в умовах субтропіків» [5, арк. 74]. Декілька співробітників групи М. Холодному з допомогою П. Баранова вдалося працевлаштувати до сочинського філіалу Головного ботанічного саду АН СРСР, що проводив дослідження евкаліптів та інших субтропічних рослин, а безпосередньо вчений того ж дня пішов на пенсію [1, арк. 89; 5, арк. 74].

Про подальший перебіг подій можна дізнатися з листа до О. Любищева, у якому М. Холодний повідомляв, що влітку 1950 р. йому знов пропонували «очолити роботу з фізіології рослин в АН УРСР». На що вчений відповів, що може бути лише консультантом, та й то за умови, якщо у відділі фізіології ІБ буде новий завідувач, з яким він міг би працювати. «На це не погодилися, і все лишилося без змін», – констатував М. Холодний [8, арк. 115]. Додамо, що з березня 1949 р. відділ очолював С. Лебедев, який завзято переслідував М. Холодного, як автора книги «Фітогормони», за «ідеалізм» та «недооцінку і нерозуміння передової теорії» Т. Лисенка [1, арк. 94].

Листи розкривають безкомпромісну боротьбу М. Холодного з псевдовченими, яких він називав «гормоноборцями» та «мракобісами на кшталт

Лебедева» і які, як іронізував академік, були переконані, що питання правильності тих чи інших наукових висновків можна вирішувати «шляхом голосування» [5, арк. 75, 78]. Підготувавши ряд статей, М. Холодний прагнув організувати наукову дискусію з метою захисту вчення про фітогормони, хоча й розумів, що «єдиним результатом виступу» може бути «нова порція наклепу, дурниць і ганьби» на його адресу. У листі до М. Чайлахяна він зізнавався, що його «спроби “перебити обух батоном” були певною мірою донкіхотством, хоча згодом вони, можливо, принесуть свої плоди» [5, арк. 81].

З листів видно, з якою відповідальністю, почуттям гідності та оптимізмом М. Холодний відстоював наукову істину. «Войовничий запал мій не охолоняє, – зазначав він у листі до М. Чайлахяна від 5 березня 1952 р. – Очевидно, є у будь-якого віку почуття, які “як вино, чим старіше, тим сильніше!”» [5, арк. 84]. В іншому листі, аналізуючи боротьбу з «гормоноборцями», М. Холодний наголосив, що «виконав свій обов’язок» [5, арк. 81].

В останні роки життя М. Холодного нові праці вченого майже не друкували, незважаючи на допомогу досить впливових прибічників, про що свідчать листи М. Максимова [10]. Відмови в публікації праць М. Холодний вважав одним із проявів «аракщесвщини» в науці [5, арк. 75]. Коли йому радили підготувати інші, «менш бойові» варіанти розвідок, він категорично відмовлявся [5, арк. 80]. За життя вченого не побачили світ такі праці М. Холодного, як друге видання книги «Фітогормони», монографія «Залізобактерії», статті «Ендокринологія рослин», «До історії ендокринології рослин», «Про один випадок атавізму в науці» «С. Г. Навашин, як природознавець і педагог», збірник «Нариси фізіології рослин». У своєму останньому листі до М. Чайлахяна від 16 березня 1953 р. М. Холодний писав, що друк його статей про фітогормони знову відклали. Остання праця, що вийшла за життя вченого в 1953 р., була розвідка «З приводу статті С. І. Лебедева про фітогормони». М. Холодний небезпідставно вважав, що становище з визнанням передових ідей зміниться лише після проведення наукової дискусії [5, арк. 99]. І в цьому він був правий.

Висновки. Епістолярна спадщина академіка М. Холодного воєнної доби та останніх років життя вченого (1941–1953) є цінним й недостатньо дослідженим джерелом з вивчення наукової біографії і творчості вченого. В окреслений період М. Холодний активно листувався з такими відомими біологами, як П. Баранов, О. Богомолець, В. Вернадський, М. Любинський, О. Любищев, М. Максимов, Я. Ромашко, М. Чайлахян та ін. Аналіз листування М. Холодного засвідчив, що епістолярні

документи містять важливі відомості з наукової біографії вченого, умови його життя та роботи під час евакуації й після війни, наукові пріоритети та досягнення дослідника, творчу лабораторію вченого і світоглядні орієнтири, про стосунки з іншими біологами, боротьбу з псевдовченими за наукову істину та ставлення до природи.

Список бібліографічних посилань

1. Архів Президії НАН України. Особова справа академіка Холодного Миколи Григоровича. 95 арк.
2. Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 32–37.
3. Брякало Т. В. Холодний Микола Григорович. *Особові архівні фонди вчених НАН України в Ін-ті архівознавства Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського : путівник*. Київ, 2017. С. 605–607.
4. Вернадський В. І. Листування з українськими вченими. Т. 2 ; Кн. 2 : Листування : Д–Я, ч. 2 : О–Я. Київ, 2012. С. 491–574.
5. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 31. 100 арк.
6. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 32. 8 арк.
7. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 33. 182 арк.
8. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 34. 134 арк.
9. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 35. 1 арк.
10. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 36. 6 арк.
11. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 39 а. 4 арк.
12. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 238. Оп. 1. Спр. 177. 1 арк.
13. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 238. Оп. 1. Спр. 186. 4 арк.
14. Косаківська І. В., Веденичова Н. П. Фітогормональна теорія тропізмів (теорія Холодного – Вента). *Нац. акад. наук України. Видатні досягнення. 1918–2018*. Київ : Фенікс, 2018. С. 153–154.

15. Мусатенко Л. Академік Микола Холодний. *Світогляд*. Київ, 2008. № 5. С. 72–75.
16. Поруцкий Г. В. Николай Григорьевич Холодный (1882–1953). М. : Наука, 1967. 213 с.
17. Поруцкий Г. В. Н. Г. Холодный. Избранные труды (гл. ред. К. М. Сытник). Киев : Наук. думка, 1982. 443 с.
18. Поруцкий Г. В. Н. Г. Холодный. *Биолог. журн. Армении*. 1987. Т. 40, № 4. С. 345–346.
19. Ситник К. М., Ромашко Я. Д. Микола Григорович Холодний. Київ : Наук. думка, 1979. 132 с.
20. Ситник К. М. Листування М. Г. Холодного з О. О. Любищевим. *Укр. ботан. журн.* Київ, 1995. Т. 52, № 5. С. 707–724.
21. Ситник К. М. Світогляд і наукова спадщина М. Г. Холодного. *Укр. ботан. журн.* Київ, 2012. Т. 69, № 4. С. 607–616.
22. Холодный Н. Г. Избранные труды. Киев : Наук. думка, 1982. 444 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4708. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 5–6 зв.

References

1. Arkhiv Prezydii NAN Ukrainy. Osobova sprava akademika Kholodnoho Mykoly Hryhorovycha [Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. Personal file of Academician Mykola Hryhorovych Kholodnyi] [in Ukrainian and Russian].
2. Dubrovina, L. A. (1993). M. V. Heppener – ukrainskyi arkhivist i paleohraf ta yoho arkhivni materialy u fondakh TsNB im. V. I. Vernadskoho AN Ukrainy [M. V. Heppener – Ukrainian archivist and paleographer and his archival materials in the funds of V. I. Vernadskyi Central National Library of the Academy of Sciences of Ukraine]. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archaeographic Yearbook*, 2, 32–37. Kyiv [in Ukrainian].
3. Briazkalo, T. V. (2017). Kholodnyi Mykola Hryhorovych. In *Osobovi arkhivni fondy vchenykh NAN Ukrainy v Instytuti arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: putivnyk – Personal Archival Funds of Scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine at the Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: a guide*, pp. 605–607. Kyiv [in Ukrainian].
4. Vernadsky, V. I. (2012). Lystuvannia z ukrainskymy vchenymy [Corre-

spondence with Ukrainian scientists]. Vol. 2; Book 2: Correspondence: D–Ia, part 2: O–Ia, 491–574. Kyiv [in Ukrainian and Russian].

5. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 31 [in Ukrainian].

6. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 32 [in Ukrainian].

7. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 33 [in Ukrainian].

8. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 34 [in Ukrainian].

9. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 35 [in Ukrainian].

10. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 36 [in Ukrainian].

11. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 16, Inventory 1, Unit 39 a [in Ukrainian].

12. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 238, Inventory 1, Unit 177 [in Ukrainian].

13. Instytut Arkhivoznavstva Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fund 238, Inventory 1, Unit 186 [in Ukrainian].

14. Kosakivska, I. V., Vedenychova, N. P. (2018). Fitohormonalna teoriia tropizmiv (teoriia Kholodnoho – Venta) [Phytohormonal theory of tropisms (Cold – Venta theory)]. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. Vydatti dosiahnennia. 1918–2018 – National Academy of Sciences of Ukraine. Outstanding Achievements. 1918–2018*. 153–154. Kyiv [in Ukrainian].

15. Musatenko, L. (2008). Akademik Mykola Kholodnyi [Academician Mykola Kholodnyi]. *Svitohliad – Outlook*, 5, 72–75. Kyiv [in Ukrainian].

16. Poruckij, G. V. (1967). Nikolaj Grigorevich Holodnyj (1882–1953) [Nikolai Grigorievich Kholodny (1882–1953)]. Moscow: Nauka [in Russian].

17. Poruckij, G. V. (1982). N. G. Holodnyj. Izbrannye Trudy [N. G. Holodnyj. Selected writings]. Kyev: Naukova dumka [in Russian].

18. Poruckij G. V. (1987). N. G. Holodnyj [N. G. Holodnyj]. *Biologicheskij zhurnal Armenii – Biologicheskii Zhurnal Armenii*, Vol. 40, 4, 345–346. Erevan [in Russian].

19. Sytnyk, K. M., Romashko, Ya. D. (1979). Mykola Hryhorovych Kholodnyi. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

20. Sytnyk, K. M. (1995). Lystuvannia M. H. Kholodnoho z O. O. Liubyshevym [Correspondence of M. H. Kholodnyi's with O. O. Lyubishchev]. *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal – Ukrainian Botanical Journal*, Vol. 52, 5, 707–724. Kyiv [in Ukrainian].

21. Sytnyk, K. M. (2012). Svitohliad i naukova spadshchyna M. H. Kholodnoho [M. H. Kholodnyi's worldview and scientific heritage]. *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal – Ukrainian Botanical Journal*, Vol. 69, 4, 607–616. Kyiv [in Ukrainian].

22. Holodnyj, N. G. (1982). Izbrannye Trudy [Selected works]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. Fund 4708, Inventory 1, Unit 267 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2022.

Andrii Shapoval,

Dr. Sci. (History), Senior Researcher, Head of Department,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

62 Vladimir St., Kyiv 01001, Ukraine

e-mail: shai196@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1188-5142>

Epistolar Legacy of Academician M. Kholodnyi:

Plots of Letters of the War Period and Last Years of His Life (1941–1953)

The purpose of the study is to analyze the epistolary heritage of the last years of life of the outstanding Ukrainian botanist, Academician of the NAS of Ukraine M. Kholodnyi. The scientist's correspondence is stored at the Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine and the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.

The methodology of work is based on the use of source, archival, chronological, comparative, biographical and prosopographic research methods.

Scientific novelty. For the first time the epistolary heritage of M. Kholodnyi of the war period and the last years of the scientist's life was comprehensively studied (1941–1953).

The circle of addressees and correspondents of the scientist is outlined. The main topics and story lines of his correspondence are identified. The study of M. H. Kholodny's epistolary legacy has made it possible to extend our knowledge of the tragic pages of the scientist's life, his activities and scientific work, his worldview, range of thinking and civic position.

Conclusions. The epistolary legacy of the academician M. Kholodnyi of the war period and his last years is a valuable and insufficiently researched source for study the scientific biography and work of the scientist. During this period M. Kholodnyi actively corresponded with such well-known biologists as P. Baranov, O. Bohomolets, V. Vernadsky, M. Liubynskyi, O. Liubyshchev, M. Maksymov, Ya. Romashko, M. Chailakhian. Analysis of M. Kholodnyi's correspondence showed that epistolary documents contain important information which could help us to become more familiar with M. Kholodnyi's scientific biography, his living and working conditions during the evacuation, scientific priorities and achievements of the researcher, creative laboratory of the scientist, his worldview, relationships with other biologists, fight against false scientists for scientific truth, attitude to nature.

Keywords: M. Kholodnyi, epistolary heritage, Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, botany.